

Katarzyna Sicińska

Instytut Filologii Polskiej i Logopedii Uniwersytetu Łódzkiego

Wierność, powinność, uniżoność i inne kategorie grzeczności językowej w finalnych formułach epistolarnych XVIII wieku

Doba średniopolska stanowiła w polskim piśmiennictwie okres wielkiego rozkwitu epistolografii. Postępujący od epoki renesansu intensywny rozwój ilościowy i jakościowy twórczości epistolarnej prowadzonej w języku polskim wzmógł się znacząco w okresie baroku, by doprowadzić do niezwykłego rozkwitu, wręcz do kultu listu w wieku XVIII [Lanchołc 1998: 458–461; Skwarczyńska 2006: 126, 291–293]. Prowadzenie korespondencji stało się wówczas powszechnie praktykowanym zwyczajem, a list, służąc rozmaitym celom komunikacyjnym, rozwinął wiele odmian tematyczno-funkcyjnych i formalnych. Spektrum poruszanych w listach tematów było bardzo szerokie. Pisywano w sprawach oficjalnych – politycznych, urzędowych, gospodarczych, handlowych, ale też w sprawach prywatnych – rodzinnych, osobistych, majątkowych itp. Wiele listów miało charakter czysto konwencjonalny, ceremonialny (piszącym zależało na utrzymaniu stałego kontaktu, nie towarzyszyła natomiast temu żadna praktyczna potrzeba). Nadal krążyły w obiegu tzw. nowiny, czyli gazety mające formę listów [Matuszewska 1999: 138; Lanchołc 1998: 460; Skwarczyńska 2006: 123–126]. Listy czytane były w gronie rodzinnym lub przyjacielskim, za zgodą nadawcy adresat mógł je także przekazać innym osobom, w związku z czym zasięg ich oddziaływania był bardzo szeroki [Maliszewski 2001: 17, 46].

Jako tekst pisany list należał w dobie średniopolskiej do sfery komunikacji elitarniej, właściwej wyższym warstwom społecznym¹ [zob. Dubisz 2005: 218].

1 Ówczesne piśmiennictwo w języku polskim funkcjonowało w dwóch obiegach – jako oficjalne teksty drukowane oraz nieoficjalne teksty rękopiśmienne [Dubisz 2004: 12]. Tych ostatnich powstawało zresztą w XVII i XVIII wieku tak wiele, że okres ten nazywany bywa epoką rękopisów [Maliszewski 2001: 44].

Piszącymi byli przede wszystkim przedstawiciele uprzywilejowanego stanu społecznego, czyli szlachty, zarówno mężczyźni, jak też kobiety. Pod względem stylistycznym tekst epistolarny reprezentował odmianę, którą za Stanisławem Dubiszem można określić jako styl średni, oscylujący pomiędzy dwiema biegunowo przeciwstawnymi stylistykami: potoczną, oralną i rodzimą z jednej strony a książkową, graficzną i klasyczną z drugiej strony [Dubisz 2004: 11–12]. Niezależnie zresztą od momentu historycznego w epistolografii realizuje się heterogeniczna odmiana językowa, łącząca zarówno elementy kolokwialne, jak i te właściwe wariantowi pisanemu, zarówno potoczne, jak i oficjalne.

Będąc substytutem rozmowy między pozostającymi w fizycznej odległości partnerami komunikacji, list nosi silne znamiona dialogowości [zob. Kałkowska 1982: 34–50; Książek 2008: 6]. Ważną rolę odgrywają w nim wszelkie zachowania językowe umożliwiające skuteczny i korzystny przebieg komunikacji interpersonalnej, a więc przede wszystkim zachowania grzecznościowe, podporządkowane normom typu obyczajowego, usankcjonowane przez wiele nieformalnych presji społecznych, podlegające kryterium stosowności („nie wypada nie”) [Marcjanik 2001: 282]². W każdym społeczeństwie, w każdej epoce wytwarza się określony model grzeczności, który owe zachowania reguluje i który stanowi fragment szerszego wzoru kulturowego. W Polsce w XVIII wieku panował staropolski wzorzec grzecznościowy, związany z konfiguracją kulturową dominującego politycznie stanu szlacheckiego. Model ten obejmował zarówno reguły uniwersalne, np. życzliwe traktowanie partnera, jak też zasady wyróżniające, np. manifestowanie solidarności stanowej, grzecznościowe podnoszenie rangi odbiorcy, okazywanie szczególnego szacunku niektórym odbiorcom, dowartościowywanie wybranych członków społeczności szlacheckiej [Wojtak 1992: 34, 1999: 205].

Etykieta językowa odcisnęła silne piętno na średniopolskim stylu epistolarnym. Można powiedzieć, że wytworzył się odrębny typ etykiety epistolarniej, z charakterystycznymi dla niej drobiazgowymi i skomplikowanymi niekiedy przepisami³ [Cybulski 2005: 168–197]. Stosowane wówczas wyrażenia grzecznościowe, będące zarówno autonomicznymi aktami etykiety, jak i etykietalną

2 Zgodnie z definicją Małgorzaty Marcjanik *etykieta językowa* „stanowi zbiór przyjętych w danej społeczności wzorów językowych zachowań grzecznościowych, zwyczajowo przyporządkowanych określonym sytuacjom pragmatycznym” [Marcjanik 2001: 281].

3 Ze względu na swoje zakorzenienie społeczne etykieta średniopolska stanowiła przy tym, jak zauważył Marek Cybulski, czynnik konstytutywny lub co najmniej wyróżniający socjolekty i etnolekty w dawnej Rzeczypospolitej, w tym dominujący niegdyś socjolekt szlachecki [Cybulski 2005: 151].

obudową innych aktów⁴, realizowane były bardzo często w postaci utartych, skonwencjonalizowanych formuł⁵. Szczególne zaś nagromadzenie etykietalnych konstrukcji formułicznych występowało w początkach i zakończeniach tekstu epistolarnego. Formuły ramowe pełniły różnorakie funkcje: fatyczną, grzecznościową, ale też – z racji swego usytuowania – delimitacyjną. Ważnym determinantem ich użycia były: pozycja nadawcy i odbiorcy w hierarchii społecznej, ich wzajemna relacja (równorzędność lub nierównorzędność) oraz typ kontaktu (oficjalny bądź nieoficjalny).

Do typowych komponentów kończących teksty epistolarne w XVIII wieku należały formuły wyrażające różnego rodzaju uczucia i postawy nadawcy względem adresata, a mianowicie szacunek, przychyłność, wierność, wdzięczność, powinność i uniżoność (uległość)⁶. Można je zaliczyć do jednej wspólnej kategorii etykietalnej, miały one bowiem zbliżoną wartość semantyczną i wspólny cel pragmatyczny, a ponadto cechowała je analogiczna struktura formalna oraz wspólna lokalizacja w obrębie tekstu epistolarnego. Do najczęstszych należała formuła wyrażania szacunku, co świadczyłoby o tym, iż to właśnie szacunek do adresata był najbardziej uniwersalną kategorią grzeczności i uprzejmości szlacheckiej. Pozostałe konstrukcje, w których nadawca wyznawał przychyłność, wierność, wdzięczność, powinność bądź uniżoność w stosunku do odbiorcy, stosowane były rzadziej. Formule weneracyjnej, najpowszechniejszej i niejako prototypowej dla tej kategorii aktów etykietalnych, poświęcone zostało osobne opracowanie [Sicińska 2019], w tym artykule uwaga zostanie skoncentrowana na pozostałych, wymienionych wyżej, konstrukcjach formułicznych⁷.

4 Zgodnie z ujęciem Marcjanik wszystkie wyrażenia językowe pełniące funkcję grzecznościową można podzielić na dwa zasadnicze typy: autonomiczne akty etykiety oraz etykietalną obudowę innych aktów [Marcjanik 2001: 282].

5 Za Cybulskim przez pojęcie *formuły* rozumiem „grupę wyrazów wrażliwą określoną intencję i określone wartości, relatywnie trwałą pod względem formalnym i reprodukowana w konkretnej, powtarzalnej sytuacji pragmatycznej” [Cybulski 2005: 153].

6 Ostateczne zamknięcie tekstu głównego stanowiła subskrypcja, czyli szeroko rozumiany podpis nadawcy [Mroczek 1978; Cybulski 2001: 32; Sicińska 2017b], jednak poprzedzało ją wiele innych formuł końcowych, takich jak formuły wyczerpania tematu, oddania się łasce, zalecenia służb, wyrażania szacunku (przychyłności, wierności itp.) i inne. Anna Kałkowska w opracowaniu o strukturze listu wskazuje na trzy grupy semantyczne formuł końcowych, wygaszających kontakt między nadawcą a odbiorcą: konstatowania aktu pisania, pozdrowienia kierowane do adresata, zapewnienia o przyjaźni, uczuciu i szacunku [Kałkowska 1982: 63; por. też Książek 2008: 92–140].

7 Deklaracje wierności, przychyłności itp. w stosunku do adresata mogły występować w treści całego listu, jednak celem artykułu jest analiza wyłącznie formuł finalnych wyrażających

Żadna ze wspomnianych formuł nie została dotąd szerzej opisana w opracowaniach poświęconych dawnej epistolografii i dawnej etykietce językowej. Wprawdzie analogiczne przykłady, jak te analizowane poniżej, przytaczają w swoich pracach Marek Cybulski oraz Anita Pawłowska, jednak badacze nie kwalifikują ich w taki sposób, jaki przyjęto w niniejszym opracowaniu, nie analizują ich też szczegółowo pod względem formalnym, semantycznym i pragmatycznym [zob. Cybulski 2003: 106–107; Pawłowska 2014: 83–84].

Na podstawę materiałową opracowania składa się 305 oryginalnych, rękopiśmiennych, niepublikowanych listów z XVIII wieku autorstwa kilkudziesięciu osób pochodzenia szlacheckiego, głównie mężczyzn, w mniejszym stopniu kobiet⁸. Analiza obejmuje aspekty formalny, semantyczny, funkcjonalny oraz pragma- i socjolingwistyczny opisywanych struktur.

Na wstępie należy zaznaczyć, że badane formuły rzadko stanowiły odrębną, samodzielną całość składniową, z reguły przybierały postać grupy nominalnej (niezbyt rozbudowanej) wchodzącej w skład subskrypcji. Subskrypcja, będąca ostatnim składnikiem tekstu głównego listu i zawierająca podpis nadawcy, to mocno skonwencjonalizowana fraza typu „zostawam Iasnie Oswieconego Waszey Xiążęcey Msci Dobrodzieia mego kochanego Nayunizenszym Sługą Kz na Stce Stecki kas ky” StecKS3, 9⁹ (1727; Kazimierz Stanisław Stecki, kaszt. kij., do nieust. księcia). Występujące w ramach tejże frazy orzeczenie słowno-imienne *zostawam (zostaje) sługą, jestem sługą (podnóżkiem), piszę*

wspomniane uczucia. W końcowej części tekstu epistolarnego wyznania te przybierały bowiem charakter zrytualizowany, odznaczały się znaczną konwencjonalnością i powtarzalnością formy, a ich występowanie w tym właśnie fragmencie zdeterminowane było funkcją nie tylko czysto grzecznościową i fatyczną, ale także delimitacyjną. Opracowanie niniejsze wpisuje się tym samym w pewien założony cykl publikacji poświęconych formułom granicznym (inicjalnym i finalnym) w listach doby średniopolskiej [zob. Sicińska 2017a, 2017b, 2019].

- 8 Listy te były przeze mnie analizowane pod kątem regionalnych cech językowych w monografii pt. *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)* [Sicińska 2013]. W tej też publikacji znajduje się ich wykaz oraz system skrótów stosowanych w niniejszym artykule. Mimo że autorami listów były osoby wywodzące się wyłącznie z Kresów Południowo-Wschodnich, teksty te można uznać za reprezentatywne dla ówczesnej korespondencji w obrębie stanu szlacheckiego, ponieważ polska etykieta językowa doby średniopolskiej była zasadniczo jednolita, nie wykazywała istotnych regionalnych osobliwości [zob. Cybulski 2010: 102].
- 9 System lokalizatorów źródłowych został zaczerpnięty z monografii *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)* [Sicińska 2013]. Cytaty lokalizowane są przez podanie skrótu nazwiska i imienia autora listu, pierwsza cyfra oznacza numer listu nadany mu w zgodzie z porządkiem chronologicznym w obrębie kolekcji listów danego autora, a druga cyfra to numer strony dokumentu archiwalnego.

się służą itp. (często transponowane w konkretnych realizacjach na konstrukcję imiesłowową) mogło być określane przez dodatkowe wyrażenie, będące właśnie interesującą nas tutaj formułą¹⁰. I tak:

- a) w subskrypcji „zosta[ie] z *nieskączonym przywiązaniem* JOWXMCi serdecznie Kochającym Bratem y nayniz[sz]ym Sług[ą] Seweryn Rzewuski” RzewSJ8 (1778; Seweryn Józef Rzewuski, hetman polny kor., pisarz polityczny, do woj. wil., księcia Karola Stanisława Radziwiłła) zawarta jest formuła wyznania przychylności: z *nieskończonym przywiązaniem*;
- b) w subskrypcji „jestem z *należyłą obserwacją* JWWMM Pana Serdecznie kochającym Stryiem y uniżonym Sługą M Potocki” PotMB9, 34 (1766; Mikołaj Bazyli Potocki, wojewodziec beł., były st. kaniowski, do Jana Klemensa Branickiego, kaszt. krakowskiego, hetmana wlk. kor.) widoczna jest formuła wyznania wierności: z *należyłą obserwacją*;
- c) w subskrypcji „pisze się z *niesmiertelną wdzięcznością* JWWM Pana Dobrodzieia nayunizenszym Sługą F Kmirz Choiecki” ChojFK1, 5 (1752; Franciszek Kazimierz Chojecki, wojski bracl., do Antoniego Michała Potockiego, woj. beł.) zawiera się formuła wyznania wdzięczności: z *nieśmiertelną wdzięcznością*;
- d) w subskrypcję „zostaię z *niewzruszoną obligacją* WXMci Dobrodz[ieia] unizonym służą Stefan Potocki” PotStefII8 (1713; Stefan Potocki, referendarz kor., do nieust. księcia) włączona została formuła wyznania powinności: z *niewzruszoną obligacją*;
- e) subskrypcja „pise się z *najunizensą Submissyą* moią WWMMc Pana y Kochanego Dobrodzieja scyrze Kochającym Bratem y Nayunizensym Sługo P. S. Woronicz” WorPS2, 17 (1739; Piotr Seweryn Woronicz, ówcz. stol. bracl., do Nikodema Kazimierza Woronicza, ówcz. chorążego ovr.) zawiera formułę wyznania uniżoności: z *najuniżeńszą submisją*¹¹.

10 W przytaczanych dalej przykładach formuły wyrażania przychylności, wierności itd. zaznaczone są kursywą.

11 Marek Cybulski i Anita Pawłowska jako całość formuliczną traktują następujące frazy: *zostawam z dawną i nigdy nieodmienną moją obligacją* [Cybulski 2003: 107], *zostaję z prawdziwym przywiązaniem* [Pawłowska 2014: 84] – bez podawania dalszego ciągu tekstu listowego. Z moich badań wynika, że *zostawać*, *być* albo *pisać się* są to czasowniki wprowadzające subskrypcję (*zostaję ... służą, piszę się ... służą* itd.), wobec czego formuła z *dawną i nigdy nieodmienną moją obligacją* czy z *prawdziwym przywiązaniem* jest konstrukcją podrzędną, określającą w stosunku do całego orzeczenia typu *zostawać służą* [por. wyżej, zob. też Sicińska 2017b, 2019].

Omawiane formuły realizowały przeważnie schemat składniowy „przyimek z + rzeczownik w narzędniku opatrzony prepozycyjną przydawką przymiotną”¹². Zdarzały się jednak odstępstwa od tej reguły. Ponadto nadrzędną dla formuły strukturą mógł być również inny niż subskrypcja komponent tekstu epistolarnego, formuła mogła też mieć status odrębnej jednostki składniowej. Będzie o tym mowa w dalszej części opracowania. W każdym razie zależność syntaktyczna omawianych konstrukcji sprawia, że przytaczane w celach egzemplifikacyjnych cytaty nie mogą się sprowadzać do wyizolowanych formuł, muszą zawierać szerszy kontekst.

Członem głównym **formuły wyznania przychylności** mogły być rzeczowniki *afekt*, *przywiązanie* lub *serce*:

- a) **afekt** ‘uczucie, miłość, przywiązanie, sympatia, przychylność, skłonność’ [SL, SW, SJPD jako *przestarz.*]: „zostaie *S prawdziwym affektem* Wiel WM Pana Sercem kohaiący Brat y naynizszy sługa J M Rzewuski”¹³ RzewMJ3 (1757; Michał Józef Rzewuski, woj. podl. i pod., do Andrzeja Godziemba-Wardeńskiego, stol. latycz., st. wiśniowskiego); „Zostają na zawsze z *niewygasłym affektem* pisząc się Jego byc Estymatorem WMC[iom] Pana Szczere Zyczliwym y Unizonym Sługą Jozef Leon z Polkowa Konopacki” KonJL, 2–3 (1776; Józef Leon Konopacki, st. głuchoński, do Percherowicza, rewizora dóbr księcia K. S. Radziwiłła); „o co upraszam y czekam skuteczny rezolucij uznając z *nieodmięnym affektem* W WM Pana z serca kohaiącym Bratem y Sługo J M Rzewuski” RzewMJ5 (1759; Michał Józef Rzewuski, woj. podl. i pod., do Andrzeja Godziemba-Wardeńskiego, stol. latycz., st. wiśniowskiego);
- b) **przywiązanie** ‘serdeczne zżycie się z kim, z czym; oddanie, miłość’ [SL, SW, SJPD]: „Zostaie z *serdecznym y nieskończonym przywiązaniem* JOWXMCi serdecznie Kochai[a]cym Bratem y naynizszym Sług[a] Seweryn Rzewuski” RzewSJ3 (1777; Seweryn Józef Rzewuski, hetman polny kor., pisarz polityczny, do woj. wil., księcia Karola Stanisława Radziwiłła); „Zostaie z *niestarganym przywiązaniem* JOWX[cey] Mosc i serdecznie Kochaiącym Bratem y naynizszym Sług[o] Seweryn

12 Analogiczną strukturę przybierała formuła wyrażania szacunku, np. „jestem z *naynizszym Respektem* Waszey Xięcey Mc Dobrodzieyki moiey prawdz[i]wym y Vnizonym sługą A Szeptycki” SzepAt4, 15 (1730; Atanazy Andrzej Szeptycki, duchowny grekokatolicki, arcybiskup kij., do nieust. księżnej) [zob. Sicińska 2019].

13 Przytoczony fragment ze względu na dwukrotne wykorzystanie w dwóch różnych formułach rzeczownika *serce* może wskazywać, że nadawcę i odbiorcę listu łączyła więź pokrewieństwa.

Rzewuski” RzewSJ7 (1778; Seweryn Józef Rzewuski, hetman polny kor., pisarz polityczny, do woj. wil., księcia Karola Stanisława Radziwiłła); „pisząc się *Z mocnym przywi[ą]zaniem* y Uszanowaniem WMMC Pana Dobrodzieja Serdecznie Kochaiącym Bratem y naynizszym Sługą I A Woronicz” WorJA9, 35v (1771; Jakub Anastazy Woronicz, miecznik owr., do Ignacego Woronicza, stol. i sędziego grodzkiego żyt., st. ostrzkiego); „Nie zostaię mi tylko Iednostainemu Sercu y Afektowi Braterskiemu polecić się *Z wyznaniem najszczerzego przywiązania* y Uszanowania pisz[ą]c się WMMCi Pana Dobrodzieja Sercem Kochai[ą]cym Bratem y naynizszym Sługą J A Woronicz” WorJA10, 37v (1772; Jakub Anastazy Woronicz, miecznik owr., do Ignacego Woronicza, stol. i sędziego grodzkiego żyt., st. ostrzkiego);

- c) *serce* ‘siedlisko uczuć, wrażeń, nastrojów, także dobroć, życzliwość’ [SL, SW, SJPD]: „zostaię *Sercem przywiązanym*¹⁴ [W] [WM] Pa<...> z Serca kohaiącym Bratem y Naynym Sługo J M Rzewuski” RzewMJ2, 34 (1751; Michał Józef Rzewuski, pisarz polny kor., do Andrzeja Godziemba-Wardeńskiego, stol. latycz., st. wiśniowskiego).

W przytoczonych przykładach w funkcji ośrodka formuły wystąpiły rzeczowniki rodzime *przywiązanie* i *serce* oraz latynizm *afekt* (łac. *affectus*). *Afekt* bywa charakteryzowany jako *niewygasty, prawdziwy, nieodmienny, przywiązanie* jako *mocne, nieskończone, niestargane, najszczerze, prawdziwe, serdeczne*, a *serce* jako *przywiązane*. Epitety kładą zatem nacisk na siłę uczucia (*mocny*), jego autentyczność (*prawdziwy, szczerzy*) oraz niezmiennność, trwałość (*niewygasty, nieodmienny, nieskończony, niestargany*). Wyrażenie *serce przywiązane* ma charakter swoistej tautologii.

Formuła ta bywała także zastępowana łacińskim wyrażeniem *cum cognato affectu* ‘z nieodłącznym uczuciem’: „Jestem zatym *cum cognato affectu* WMC WMMC Pana [U]przeimie Kochaiącym Bratem y Sługą J Potocki” PotJóz5 (1737; Józef Potocki, woj. kij. poznański, hetman wlk. kor., do Joachima Potockiego, st. lw., generała lejtnanta wojsk kor.) bądź *pleno affectu* ‘z pełnym uczuciem’: „koczcie [...] zem [Iest] *pleno affectu*. Waszey Xięcey MCI MW MCPana [szczerze] Kochaiącym Bratem y Sługą Vnizonym Jo Potocki” PotJóz1, 30 (1708; Józef Potocki, woj. kij., poznański, hetman wlk. kor., do księcia Wiśniowieckiego).

Zasadniczym składnikiem **formuły wyznania wierności** były rzeczowniki *obserwancja* i *wierność*:

14 Najprawdopodobniej mamy tu do czynienia z pisownią bezprzyimkową, a więc formuła ma postać *z sercem obowiązanym*.

- a) **obserwancja** ‘stałość, wierność’ [SL nie notuje, SW, SJPD¹⁵]: „bę-
dąc z *należytą obserwancją* JWWMM Pana kochanego Dobrodzieia
z Serca kochającym Bratem y unizonym Sługą M Potocki” PotMB7,
104 (1762; Mikołaj Bazyli Potocki, st. kaniowski, do Joachima Po-
tockiego, st. lw., generała lejtnanta wojsk kor.); „piszę się *ze wszelką
obserwancją* Iasnie Oswieconey Wszy Xiążęci Msci Dobrodzieia
szczerze Zyczliwym y naynizszym podnużkiem Gabryel Swapołk Xze
Czetwertenski” CzetwGab1 (1736; Gabriel Czetwertyński, podsędek
brać., do księcia Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeński”, hetmana
polnego lit.); „pisząc się *z powinno obserwancją* WWMP Dobrodzieia
Naynizszym Sług[o] I K Woroni[c]” WorJóz8, 11v (XVIII w., b.d.; Józef
Woronicz, podcz. owr., do Nikodema Kazimierza Woronicza, kaszt.
kij.); „Oboie Obojgu WWM Dobrodziejstwu *przy zasłaniu winnej
obserwancyi* unizenie Kłaniamy” WorPS1, 13 (1729; Piotr Seweryn
Woronicz, późniejszy stol. brać., do Nikodema Kazimierza Woroni-
cza, późniejszego kaszt. kij.); „Zostaie *Z Obserwancją należytą Nog
Oycowskich* WWM Pana Dobrod z Serca Kochający Syn y podnózek
J Woronicz” WorJA2, 48v (1758; Jakub Anastazy Woronicz, później-
szy miecznik owr. i kaszt. beł., do ojca, Piotra Seweryna Woronicza,
ówcz. stol. brać.); „y *winno moio doniuszszy obserwancyo* pisze się
puko zycie Wszy XCey Msci Dobrodzieia szczerze kochaionym bratem
y unizonym sług^o S Potocki” PotSteff5, 28 (1713; Stefan Potocki, ówcz.
strażnik kor., do nieust. księcia);
- b) **wierność** ‘oddanie, przywiązanie’ [SL, SW, SJPD]: „a Ja póki Zyc,
póty być *nieodstępny w Wierności* nieposzlakowany^m nie przestanę
I.O. Waszey Xiążęcy Mci Pana Dobrodzieia Nayzyczliwszym Sługą
y Naynizszym Podnózkem Adam z Polkowa Konopacki” KonAd,
1 (1770; Adam Konopacki, wojski krzemieniecki, do nieust. księcia).

Formułę wyznania wierności tworzyło przede wszystkim zapożyczenie
łacińskie *obserwancja* (łac. *observantia* ‘pilność, staranność’). Przydawki okre-
ślające ów rzeczownik to najczęściej *winny*, *powinny* oraz *należyty*, wskutek
czego kategoria wierności podlega zespoleniu z modalnością deontyczną o zna-
czeniu obowiązku (powinności). Rzadziej funkcję określenia pełni zaimek
upowszechniający *wszelki*, który wprowadza wielki kwantyfikator. Oprócz
wyrażeń opartych na dominującym schemacie „przyimek z + przymiotnik +
rzeczownik *obserwancja*” (np. *z należytą obserwancją*) pojawiają się też kon-

15 SJPD notuje leksem w znaczeniu bardziej ogólnym ‘ściśle przestrzeganie, zachowywanie,
trzymanie się jakichś zasad, przekonań, praw itp.’.

strukcje bardziej rozbudowane: *przy zasłaniu winnej obserwancji, z obserwancją należytą Nóg Ojcowskich, donoszę winną moją obserwancję*. W jednostkowym przykładzie ósrodek formuły stanowi rodzimy rzeczownik *wierność*, przy czym powstała z jego udziałem struktura *nieodstępny w wierności* odbiega od utrwalonego wzorca składniowego „z + narzędnik”.

Podstawę **formuły wyznania wdzięczności** stanowią rzeczowniki *rekognicja* i *wdzięczność*:

- a) **rekognicja** ‘wdzięczność’ [SL, SW jako *daw.*, SJPD jako *daw.*]: „Iako iestem z *nieskonczoną Rekognicią* JO Waszey Xiążęcey Mosci Dobrodziyki Nayunizeńszy Sługa M H Czacki” CzacMH1, 7–8 (1734; Michał Hieronim Czacki, łowczy wołyński i stol. wołyński, do księżnej Anny Katarzyny Radziwiłłowej, kanclerzyny wlk. lit.); „pisząc się z *nieskazitelną rekognicią* JO.S WXMOSCI MWM[Ci] Pani y Dobrodziki, nayunizenszym Sługą. M H Czacki” CzacMH6, 45–46 (1740; Michał Hieronim Czacki, kaszt. wołyński, łowczy i stol. wołyński, do księżnej Anny Katarzyny Radziwiłłowej, kanclerzyny wlk. lit.);
- b) **wdzięczność** ‘uczucie będące reakcją na doznane od kogo dobro, poczuwanie się do płynących stąd zobowiązań moralnych, chęć odwzajemnienia się’ [SL, SW, SJPD]: „pisze sie z *niesmiertelną wdzięcznością* JWWM Pana Dobrodzieia nayunizenszym Sługą F Kmirz Choiecki” ChojFK1, 5 (1752; Franciszek Kazimierz Chojecki, wojski bracl., do Antoniego Michała Potockiego, woj. beł.); „a teraz odawszey Interesza staraniu WM Pana zostaię *ze wszelką [sic] wdziencznoscią za fateygę* WM Pana Zeycliwą siostrą y unizoną sługą. I. woroniczowa [sic]” WorJad5, 84v (1763; Jadwiga z Jabłonowskich Woroniczowa, kasztelanowa kij., do I. Godlewskiego, miecznika malborskiego).

Podstawowy człon formuły, rzeczownik *rekognicja*, będący zapożyczeniem łacińskim (łac. *recognitio*), opatrywany jest określeniami *nieskończony* lub *nieskazitelny*, natomiast rzeczownik rodzimy *wdzięczność* – przymiotnikiem *niesmiertelny* i zaimkiem *wszelki*. Epitety akcentują głębokość i długotrwałość uczucia wdzięczności, do jakiego poczuwa się nadawca względem adresata.

Spośród analizowanych tutaj struktur właśnie formuła wyrażania wdzięczności cechuje się najmniejszą szablonowością. Przybiera ona bardzo zróżnicowane postaci, o wiele też mocniej uwikłane w poprzedzający i następujący kontekst, np.: „Zaliczam [zalecam – K.S.] Interesza moię na sumięnię WWM Pana y staranię a mogącż pewnicz zę się *bendę znała na wdziencznoscziey* Zostaię Z exteymą WWM Pana Zeycliwą siostrą y powlną [sic] sługą I. woroniczowa [sic]” WorJad7, 88v (1763; Jadwiga z Jabłonowskich Woroniczowa, kasztelanowa kij., do I. Godlewskiego, miecznika malborskiego); „*zabiey-*

raiąc z wdzieczności do odśluzenia zostając zę wszelką Exteymą WWM Pana zeycliwą siostrą y unizoną sługą I. Woroniczową” WorJad9, 97 (1764; Jadwiga z Jabłonowskich Woroniczowa, kasztelanowa kij., do I. Godlewskiego, miecznika malborskiego); „*upewniam o wdzieczności moiej* zostając zę wszelką Exteymą WWM Pana Zeycliwą Siostrą y unizoną Sługą I. Woroniczową” WorJad10, 99v (1764; Jadwiga z Jabłonowskich Woroniczowa, kasztelanowa kij., do I. Godlewskiego, miecznika malborskiego); „Mam honor [...] *upewniac o nieskonczoney wdzięczności* zostając perenni Cultu JOWXMcI Dobrodzieja Szczerze Zycziwym y Nayn[i]zszym sług[o] Szczęsny Czacki” CzacSz5 (1763; Szczęsny Czacki, podcz. kor., do nieust. księcia). Spotykamy te struktury w listach zarówno mężczyzn, jak i kobiet, choć częściej w listach kobiet, mniej zapewne obeznanych z wzorcami słowa pisanego, w tym z konwencjami epistolograficznymi.

Człon główny **formuły wyznania powinności** stanowiły rzeczowniki *obligacja* lub *obowiązek*:

- a) **obligacja** ‘zobowiązanie, obowiązek, powinność’ [SL, SW, SJPD jako daw.]: „zostaję z *niewzruszoną obligacyą* WXMci Dobrodz[ieia] unizonym sługą Stefan Potocki” PotSteffII8 (1713; Stefan Potocki, referendarz kor., do nieust. księcia); „z *dozgonną obligatią* zostawam Iasnie Oswieconego W Xiążęcey Msci Dobrodzieia szczerze zycziwym Bratem y naynizenszym S[ł]uga Kz na Stee Stecki” StecKS5, 13 (1732; Kazimierz Stanisław Stecki, kaszt. kij., do nieust. księcia); „teras przy skonczeniu listu pisze Się z *nieskonczono obligacyią* za łaskawo pamiec WWM Pana y kochanego Do: zycziwym Bratem y naynizszym sługo I K Woronicz” WorJóz2, 53v (1737; Józef Woronicz, podcz. owr., do Piotra Seweryna Woronicza, stol. bract., brata rodzonego); „Z nai-głębszą adoracyą *Wieczną obligacyą* Zapisuiący się Iasnie Oswieconego WXMsci Dobrodzieja Zycziwie Naiunizenszym y Obligowanym sługą” WorNK10, 65 (1746; Nikodem Kazimierz Woronicz, kaszt. kij., do nieust. księcia); „Zostaie z[a]tym *stateczną obligacyą* WXM Dobrodzieia uprzeymie zyczlwy [sic] Brat y naynizszy sługą Stefan Potocki” PotSteffII10, 87 (XVIII w., b.r.; Stefan Potocki, st. czerkaski, krajczy kor., referendarz kor., woj. pomorski i mazowiecki, do nieust. księcia);
- b) **obowiązek** ‘powinność, zobowiązanie’ [SL, SW, SJPD]: „pisząc się w *nieskazitelnych obowiązkach* JOSWXMci MWM Pani y Dobrodziki naynizszym Sługą M H Czacki” CzacMH9, 58 (1741; Czacki Michał Hieronim, kaszt. wołyński, do księżnej Anny Katarzyny Radziwiłłowej, kanclerzyny wlk. lit.).

Także w tym wypadku frekwencyjnie dominuje zapożyczenie łacińskie *obligacja* (łac. *obligatio*), rzadszy jest wyraz rodzimy *obowiązek*. Określenia obu rzeczowników to: *dozgonny* (*dozgonna obligacja*), *nieskończony* (*nieskończona obligacja*), *nieskazitelny* (*nieskazitelny obowiązek*), *nieustający* (*nieustająca obligacja*), *niewzruszony* (*niewzruszona obligacja*), *stateczny* (*stateczna obligacja*), *wieczny* (*wieczna obligacja*). Semantyka przymiotników i imiesłowów uwypukla trwałość i niezmienność zobowiązań nadawcy wobec adresata. Formuła zawierająca rzeczownik *obowiązek* odbiega pod względem składniowym od dominującego modelu „z + narzędnik”, oparta jest bowiem na schemacie „przymimek w + przymiotnik + rzeczownik *obowiązek* w liczbie mnogiej”.

Jako załączkową postać tej formuły można potraktować zastosowanie (w analogicznej pozycji składniowej) przymiotnika *obowiązany* lub przysłówka *obowiązanie*¹⁶: „iezdem *obowiązana* WM[C] Pani Dobrodzik<...> y Naynieszą Sługa A Lipińska” LipA, 124 (1792; Antonina ze Starzyńskich Lipińska, podkomorzyna pod., do nieust. adresatki); „teraz Serdecznie przez Ninieyszą Sciskam literę affektom się J^o polecając yako dozgonnie y *obowiązanie* WW WMWMC[ci] Pana Dobrodzie[y]a z Serca kochaiący y nnsz Sługa K J Lipinsky” LipKJ1, 63 (1772; Kazimierz Józef Lipiński, podk. latycz., do M. Matuszewskiego); „Zapisuię się *Obowiązanym* Iasnie Oswieconego WXMci Dobrodzieja y Naynieszym Sługą Jozef Stecki” StecJ1, 3 (1771; Józef Stecki, sędzia ziemski łucki, do nieust. księcia); „Iasnie Oswieconego WXMsci Dobrodzieja Osobliwego Zyczliwie *Obligowany* y Naiunizenszy Sługa N K Woronicz” WorNK6, 51 (1739; Nikodem Kazimierz Woronicz, ówcz. chorąży owr., późniejszy kaszt. kij., do księcia Wiśniowieckiego).

Inne, również niestandardowe postaci formuły, charakteryzują się z kolei rozbudowaną strukturą, np.: „*Ponawiac nie Przestane moje scisle Obowiazki dla IW Siostry Dobrodziki Ktore wraz zyciem konczyc się będą* WMCi Pani Dobrodziki Serdecznie kochaiącą Siąstro y nayniesz[ą] Sługą Jozefa Woroniczowa” WorJóza2, 58v (1779; Józefa z Drohojowskich Woroniczowa, ówcz. miecznikowa owr., do Cecylii z Rozwadowskich Woroniczowej, stolnikowej żyt., starościny ostrzkiej); „oddaię się Całą Nięszczęśliwą familyką Względney Protekcyi Iego Przy naywyszim Uszanowaniu *Całym Obowiązana zyciem* JW<...>” WorJóza9, 72v (1795; Józefa z Drohojowskich Woroniczowa, miecznikowa owr., kasztelanowa beł., do Franciszka Ksawerego Branickiego, het-

16 Formuła tego typu funkcjonowała także w innych kontekstach. Cybulski pisze, że gdy w drugiej połowie XVII wieku skrócono formułę *dziękuję i obowiązany zostaje do odwzajemnienia* o pierwszy z elementów, człon drugi, początkowo wyrażający obligację, przejął funkcję podziękowania [Cybulski 2005: 167].

mana wlk. kor.); „y w dalszym Zyciu moim *nieodmienną usług zapisuję obligacją* Jasnie Oswi WXXMCi Dobrodzieia Szczerze Zyczliwy y naynizszy Sługa Waclaw Boreyko” BorW4, 8 (1735; Waclaw Borejko, podstoli owr., do nieust. księcia). Odbiegające od szablonu wyznania obowiązku artykułowane są w listach osób obu płci.

Formułę wyznania uniżoności (uległości) konstituują rzeczowniki *powolność* lub *submisja*:

- a) **powolność** ‘uległość, zgodność, łagodność, pobłażliwość’ [SL, SW, SJPD jako *przestarz.*]: „Przy tym *zwykłą moją powolnością* iestem WMM Pana uprzejmie życzliwy^m Brate^m y Sługą uni[z]onym Jan Ma[z]epa” MazJ (1706; Jan Mazepa, hetman kozacki (zadnieprzański), do st. brzeskiego);
- b) **submisja** ‘poddanie się, pisemne przyjęcie pewnych warunków; uległość, uniżoność, pokora’ [SL nie notuje, SW, SJPD jako *daw.*]: „a teraz iestem z *najgłębszą Submissją* IOW Xsiężęcej Mci Dobrodzieia najunizęszym sługą Michał Swatopełk Xze Czetwertynski” CzetwM5 (1753; Michał Czetwertyński, podk. bract., do księcia Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”, woj. wil., hetmana wlk. lit.); „Iestem z *najunizęszą Submisji[ą]* IO W Xsiężencej Mci Dobrodziei Szczyrze Zyczliwym j najunizęszym sługą Michał Swat[o]p[o]łk Czetwertjnski” CzetwM3 (1753; Michał Czetwertyński, podk. bract., do księcia Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”, woj. wil., hetmana wlk. lit.); „sam zas zawsze będę z *naynizszą Submissią* Waszey Xiężney Mci Dobrodzieyki nayvnizen[sz]ym sługą A Szeptycki” SzepAt8 (między 1729 a 1745 r.; Atanazy Andrzej Szeptycki, duchowny greckokatolicki, arcybiskup kij., do nieust. księżnej).

Funkcję ośrodka formuły pełni rzeczownik rodzimy *powolność* lub – częściej – zapożyczenie łacińskie *submisja* (łac. *submissio*). Ich określenia to: *najgłębszy* (*najgłębsza submisja*), *najuniżeński* (*najuniżeńska submisja*), *najniższy* (*najniższa submisja*) i *zwykły* (*zwykła powolność*). U podstaw użycia superlatywnych form przymiotników o znaczeniu związanym z dołem (*niski*, *głęboki*, *uniżony*) tkwi zapewne metaforyczny związek między uległością jako postawą psychiczną a fizycznym aktem demonstrowania owej uległości w postaci oddawania pokłonów¹⁷. Wymienione przydawki bywają też niekiedy wspierane zaimkiem dzierżawczym *mój*, podkreślającym osobisty wymiar rela-

17 Można się tu zatem doszukać związków formuł submisyjnych z formułami gestycznymi typu *klanam nisko* (*uniżenie*), *do nóg upadam*, *czołem biję*, o których pisze Cybulski i w których pierwotnie autentyczne, fizyczne pokłony znalazły swój wyraz symboliczny, werbalny [2003: 70–73].

cji między nadawcą a odbiorcą, np. *zwykła moja powolność czy najuniżeńsza submisja moja*.

Wszystkie wymienione i omówione wyżej typy formuł mają charakter bezpośrednich aktów mowy, to znaczy intencja wyrażona jest w nich wprost, *explicite*, za pomocą konstytutywnego dla formuły leksemu rzeczownikowego. Akty te mają też dość szablonowy charakter, oparte są bowiem z reguły na jednolitym schemacie składniowym, a wypełniający go materiał leksykalny cechuje ograniczona wariantowość.

Sama materia językowa analizowanych konstrukcji ujawnia typowe rysy polszczyzny XVIII-wiecznej, przede wszystkim wpływy łacińskie. Wśród leksemów stanowiących jądro omawianych formuł dominują łacizmy: *afekt, obligacja, obserwacja, rekonicja, submisja*. Większość owych zapożyczeń należy dziś do warstwy archaicznej słownictwa: *afekt, obserwacja, rekonicja*, niektóre funkcjonują współcześnie, lecz w innych niż przytoczone znaczeniach: *obligacja*. Oddziaływanie łaciny uwidacznia się także w używaniu cytatów, np. *cum cognato affectu*, choć nie jest to zjawisko częste. Okresem najsilniejszych wpływów łacińskich w polszczyźnie, odbijających się także w stylu epistolarnym, był wiek XVII. W ciągu następnego stulecia oddziaływanie łaciny sukcesywnie malało i tym między innymi można wyjaśnić niewielką liczbę oryginalnych formuł łacińskich w badanym materiale¹⁸.

Oprócz samej struktury formalno-semantycznej interesujące są także zasady użycia omawianych formuł. Niekiedy – zapewne dla wzmocnienia funkcji grzecznościowej – w obrębie jednej struktury składniowej łączą się dwa różne aspekty pragmatyczne:

- a) **przychyłość i szacunek**: „wyznaiąc się z *Prawdziwym Przywiązaniem y Powinnym Respektem* JOWXCey MCi Dobrodzieja Nayniższym Sługą Jg Potocki” PotIg2, 2–3 (1769; Ignacy Potocki, st. kaniowski, do nieust. księcia); „a teraz mnie oddaie Łascę z *upewnieniem prawdziwego Przywiązania z powinnym Respektem* JOWXCej MCi Dobrodzieja Nayniższym Sługą Jg Potocki” PotIg3 (1769; Ignacy Potocki, st. kaniowski, do nieust. księcia); „bądź pewien, że do grobowey deszczki zostae z *niestarganym nigdy przywiązaniem, y należytym powazieniem* JOWXM[c]i Dobrodzieja serdecznie, y na zawsze Kochai[ą]cym Bratem y nayniższym Sług[ą] Seweryn Rzewuski” RzewSJ1 (1776; Seweryn Józef Rzewuski, hetman polny kor., pisarz polityczny, do woj. wil., księcia Karola Stanisława Radziwiłła); „Zostae z *serdecznym*

18 Znacznie większą frekwencję oraz różnorodność wariantów łacińskich obserwuje się w zakresie formuły wyrażania szacunku [Sicińska 2019: 114–115].

przywiązaniem y uszanowaniem JOWXMcI Dobrodzie[j]a Serdecznie Kochaiącym Szwagrem y naynizszym Sługą Seweryn Rzewuski” RzewSJ2, 21–22 (1777; Seweryn Józef Rzewuski, hetman polny kor., pisarz polityczny, do księcia Karola Stanisława Radziwiłła, woj. wil.); „Zostaie z *nie[s]targanym przywiązaniem y uszanowaniem JOWXMcI Dobrodzieja Serdecznie Kochaiącym Szwagrem y naynizszym Sługą Seweryn Rzewuski*” RzewSJ4 (1777; Seweryn Józef Rzewuski, hetman polny kor., pisarz polityczny, do księcia Karola Stanisława Radziwiłła, woj. wil.); „Jako oswiadcza<...> mię bydz *Z nayszczerszym przywiązaniem y Uszanow<...>niem. WWMC Pana Dobrodz Sercem Kochaiącym Bratem y naynizszym Sługą I A Woronicz*” WorJA8, 34v (1771; Jakub Anastazy Woronicz, miecznik owr., do Ignacego Woronicza, stol. i sędziego grodzkiego żyt., st. ostrzkiego); „Zostaie do zawarcia powiek moich z *nieskonczonym nigdy przywiązaniem y uszanowaniem Jasnie Oswiecon[ego] W[X]Mc Dobrodz serdecznie Kochai[ą]cym Szwagrem y naynizszym Sługą Seweryn Rzewuski*” RzewSJ5 (1778; (1778; Seweryn Józef Rzewuski, hetman polny kor., pisarz polityczny, do księcia Karola Stanisława Radziwiłła, woj. wil.);

- b) **powinność i szacunek:** „odawszey się przeyiazniey WWM Pana zostaię *s prawdziwą Exteymą y z obligazią* na zawszę WWM Pana zeycliwą y kochaiącą Streyianką y sługą J. Woroniczowa” WorJad2, 23v (1761; Jadwiga z Jabłonowskich Woroniczowa, kasztelanowa kij., do Ignacego Woronicza, stol. i sędziego grodzkiego żyt., st. ostrzkiego, synowca);
- c) **wdzięczność i szacunek:** „Co niechay będzie, iak nayrzeczywistszym dowodem z iak wysoką Zostawam *Rekognicyą y Uszanowaniem JW^o WWM Pana Dobrodzieja Naynizszym Sługą K J Lipinski*” LipKJ3, 270 (1774; Kazimierz Józef Lipiński, podk. laticz., do Stanisława Sadowskiego, łowczego beł., st. ropczyckiego i uszyckiego); „Pisze się z *dystyngowowną Rekognicyą y weneraczią* zostawiac IOWXMCi Dobrodzia sercem Kochaiącą Siostrą y nayunizenszą Sługą Iadwiga Woroniczowa” WorJad1, 3 (1754; Jadwiga z Jabłonowskich Woroniczowa, kasztelanowa kij., do nieust. księcia);
- d) **powinność i uniżoność:** „A będąc pewien w tym pomyslonego sukcesu, zostaię z *nieustaiacą bligacyią* [tj. obligacyją – K.S.]¹⁹ y *submissią* Waszey Xięcey Mci Dobrodzieia nayunizenszym Sługą A Szeptycki”

19 Zapewne chodzi tutaj o wyraz *obligacja*, a widoczna w dokumencie forma jest rezultatem wyblaknięcia litery *o*.

SzepAt6 (1742; Atanazy Andrzej Szeptycki, duchowny greckokatolicki, arcybiskup kij., do nieust. księcia);

- e) **wdzięczność i powinność**: „ja zaś do nieskończoney obowiązue się wdzięczności y obligacyi, zostaiąc ad Aras Cum profundissimo Cultu Iasnie Oswieconego WXCey MCi y Dobrodzieia Szczerze Zyczliwym y Naynieszszym Sługą Potocki” PotJoach8 (1760; Joachim Potocki, st. lw., do nieust. księcia).

W obrębie takich złożonych, szeregowych konstrukcji łączą się różne kategorie grzeczności, przy czym bardzo często jest to synergiczne zespolenie postawy szacunku i którejś z pozostałych, omawianych tutaj postaw względem osoby adresata. Składniowe scalenie możliwe jest dzięki analogicznej budowie formuł. Powstała w ten sposób całość zyskuje intensywniejszy walor pragmatyczny.

Zdarzają się też znacznie bardziej nieszablonowe, niestandardowe formuły łączone: „listownie moge zaświadczać, ze Sercem y Duszą <...>han[ą] [tj. Ukochaną – K. S.] Panią *Wielbic Czcic powazac* <...> nie przestane chyba z Ukączonym Zyciem moim” WorC1, 64v (1750; Cecylia Woroniczowa, stolnikowa żyt., starościna ostrzaska, żona Ignacego Woronicza, do brata).

Formuły wyznania przychylności, wierności, wdzięczności, powinności i uniżoności stanowią zazwyczaj, jak już wspomniano, integralną część subskrypcji, co unaocznia większość przytoczonych wyżej przykładów. Bywa jednak i tak, że formuła stanowi składnik innego aktu etykietałnego, np. zdania, w którym nadawca zasyla ukłony poważanemu przez siebie adresatowi: „Oboie Obojgu WWM Dobrodziejstwu przy zasłaniu winnej obserwancy unizenie Kłaniamy” WorPS1, 13 (1729; Piotr Seweryn Woronicz, późniejszy stol. bract., do Nikodema Kazimierza Woronicza, późniejszego kaszt. kij.). Z rzadka analizowane formuły stanowią też samodzielne grupy składniowe. Dzieje się tak wówczas, gdy do długiego, rozwiniętego zdania, jakim zawsze jest zakończenie listu, wprowadzony zostanie odrębny czasownik, przyłączający w funkcji określenia (zwykle dopełnienia) jedną z omawianych formuł: „y winno moio doniuszszy obserwancyo pisze się puko zyie Wszy XCey Msci Dobrodzieia szczerze kochaioncym bratem y uniżonym sług^o S Potocki” PotSteff5, 28 (1713; Stefan Potocki, strażnik kor., woj. beł., do nieust. księcia); „ja zaś do nieskończoney obowiązue się wdzięczności y obligacyi, zostaiąc ad Aras Cum profundissimo Cultu Iasnie Oswieconego WXCey MCi y Dobrodzieia Szczerze Zyczliwym y Naynieszszym Sługą Potocki” PotJoach8 (1760; Joachim Potocki, st. lw., do nieust. księcia).

Warto się też przyrzeć temu, jakie elementy tekstu poprzedzają interesujące nas tutaj wyznania uczuć nadawcy względem adresata, a ściślej, jakie

elementy tekstu poprzedzają subskrypcję czy inny komponent listu zawierający te właśnie wyznania. Otóż poprzednikiem bywa najczęściej inna formuła grzecznościowa wchodząca w skład rozbudowanej partii końcowej listu, np. ta, w której piszący oddaje się łasce (lub pamięci, afektowi, sercu itd.) adresata: „a teraz mnie nieustającej oddawszy się Protekc[j]i Jestem z *naygłębszą Submissją* łasnie Oswieconego W Xsiężęcej Mci Dobrodzieia najunizęszym sługą Michał Swatopelk Xze Czetwertjnski” CzetwM1, 2 (1749; Michał Czetwertyński, podk. bracl., do księcia Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”, woj. wil., hetmana wlk. lit.); „siebie wielowładnej Protekcy oddaie, zostaiąc z *naygłębszą submissią*. Jas. Os. W. Xięci MCI Dobrodzieia Naynizszym Sługą y Exoratore[m] Jakob Arcybp Lwski Orm” AugJS4, 7 (1758; Jakub Stefan Augustynowicz, arcybiskup lw. obrządku ormiańskiego, do nieust. księcia); „miałbym za wielki honor y osobliwsze ukontentowanie słuzyć WXMci ktorego sie łasce nieodmienney iak naypilniey zalecaiąc *stateczną*²⁰ Zostaie *obligacyą* WXMci Dobrodzieia mego prawdziwie Zyczliwym y unizonym sługą Stefan Potocki” PotStefII3, 15 (1702; Stefan Potocki, st. czerkaski, do nieust. księcia). Znacznie rzadziej elementem poprzedzającym bywa prośba kierowana do adresata listu: „y te prozbę moie [...] składam przy nozkach Panskich pisząc się w *nieskazitelnych obowiazkach* JOSWXMci MWM Pani y Dobrodziki naynizszym Sługą M H Czacki” CzacMH9, 58 (1741; Michał Hieronim Czacki, kaszt. wołyński, do księżnej Anny Katarzyny Radziwiłłowej, kanclerzyny wlk. lit.) albo fragment będący zasadniczą treścią listu: „JmX officyałowi partykularnie zalecę ten Interest sam zas zawszę będę z *naynizszą Submissią* Waszey Xiężney Mci Dobrodzieyki nayvnizen[sz]ym sługą A Szeptycki” SzepAt8 (między 1729 a 1745 r.; Atanazy Andrzej Szeptycki, duchowny greckokatolicki, arcybiskup kij., do nieust. księżnej).

Poprzednikami omawianych formuł są więc inne akty etykiety językowej sytuowane zwyczajowo w zakończeniu listu: albo charakterystyczne dla średniopolskiej etykiety epistolarnej kompozycje formułiczne, jak np. formuła oddania się łasce, albo uniwersalne akty etykietalne, jak np. prośba (choć również wyrażona środkami typowymi dla epoki).

Silne uwikłanie rozpatrywanych tu formuł w kontekst, uwidocznione w przytoczonych powyżej cytatach, znajduje częściowe uzasadnienie we właściwościach składni średniopolskiej. Składnia ta odzwierciedlała bowiem tok żywej mowy oraz naturalny, swobodny przebieg procesu myślowego, wskutek czego ówczesne zdanie nie stanowiło uporządkowanej, precyzyjnie rozczłonkowanej struktury, lecz długi, rozbudowany „twór międzykropkowy”, jak to

20 Zapewne jest to przykład pisowni bezprzyimkowej i chodzi tutaj o wyrażenie z *stateczną*.

określiła Irena Bajerowa [1964: 126]. Twór w wypadku rękopisów pozbawiony niemal całkowicie interpunkcji. Stąd też i omawiane formuły pozostają silnie zintegrowane czy to z innymi formułami grzecznościowymi kończącymi list, czy to z tekstem głównym listu.

Omówione konstrukcje formułiczne zawierające konwencjonalne deklaracje pozytywnego nastawienia nadawcy względem adresata, sytuowane w zakończeniu tekstu epistolarnego i w sąsiedztwie wielu innych formuł etykietałnych noszą znamię strategicznego działania językowego. Stanowią wyraz grzeczności, która ma zagwarantować powodzenie komunikacyjne. Ich obecność łagodzi fakt ucięcia kontaktu z adresatem, a semantyka pozostaje w związku z wartościami preferowanymi w relacjach między członkami społeczności szlacheckiej. Deklarowanie swojej niezmiennej życzliwości (przychylność, wierność) oraz woli podporządkowania się drugiemu (uniżoność), a także wyrażanie wdzięczności połączonej z poczuciem zobowiązania służyło stworzeniu pozytywnej atmosfery w procesie komunikacji epistolarnej. Zachowania te miały znaczenie przede wszystkim konwencjonalne i kurtuazyjne, ale mogły też wyrastać z rzeczywistego podłoża stosunków społeczno-towarzystkich w dawnej Polsce – z silnych wzajemnych zależności pomiędzy członkami warstwy szlacheckiej. Należy przy tym zaznaczyć, że analizowane formuły funkcjonowały początkowo jedynie wśród magnaterii, dopiero z czasem ich użycie zyskało szerszy zasięg społeczny. Okoliczność ta wskazuje zatem na istnienie podziałów społecznych wewnątrz stanu szlacheckiego.

• • •

Sytuowane w zakończeniu tekstu epistolarnego formuły wyrażania przychylności, wierności, wdzięczności, powinności oraz uniżoności wraz z wspomnianą kilkakrotnie formułą wyrażania szacunku tworzą wspólną kategorię pragmatyczno-formalną polskiej etykiety epistolarnej XVIII wieku. Są to konwencjonalne konstrukcje, w których zawiera się deklaracja postaw i uczuć nadawcy względem adresata listu, konstrukcje o funkcji grzecznościowej, fatycznej i delimitacyjnej. W swoim podstawowym wariacie realizują one schemat syntaktyczny „przyimek z + rzeczownik w narzędniku określany przez prepozycyjną przydawkę przymiotną”, np. *z prawdziwym afektem, z należytą obserwacją*. Ośrodek omawianych formuł grzecznościowych stanowią rzeczowniki rodzime (*przysłanie, serce, wierność, wdzięczność, obowiązek, powolność*), ale przede wszystkim zapożyczenia łacińskie (*afekt, obserwacja, rekognicja, obligacja, submisja*). Z rzadka w miejscu polskich wyrażen występują konstrukcje łacińskie, np. *cum cognato affectu*. Zarówno przyswojone

przez polszczyznę łacynizmy, jak i łacińskie warianty formuły stanowią dowód oddziaływania wzorców łacińskich na etykietę epistolarną oraz polszczyznę XVIII wieku. Semantyka rzeczowników stanowiących podstawę formuł informuje o tym, jakie wartości były cenione i preferowane w ówczesnych relacjach społecznych – był to przede wszystkim szacunek, a oprócz tego przychyłność i przywiązanie, wierność, wdzięczność, powinność oraz uniżoność. Taki kanon wartości wskazuje też pośrednio na istnienie silnych więzi i zależności pomiędzy członkami warstwy szlacheckiej. Ograniczony zasięg społeczny formuł świadczy o istotnej roli czynników społecznych w funkcjonowaniu polskiej etykiety językowej w XVIII wieku.

Wykaz skrótów

Słowniki

- SJPD – Doroszewski Witold, red. (1958–1969), *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa (przedruk elektroniczny, Warszawa 1997).
- SL – Linde Samuel Bogumił (1807–1814), *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Drukarnia Księży Pijarów, Warszawa, <https://tinyurl.com/yy33g3uo> [dostęp: 1 grudnia 2019].
- SW – Karłowicz Jan, Kryński Adam, Niedźwiedzki Władysław, red. (1900–1927), *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, [b.w.], Warszawa, <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/publication?id=254> [dostęp: 1 grudnia 2019].

Skróty konwencjonalne

- b.d. – bez daty
b.r. – bez roku
beł. – bełski
braćł. – braćłowski
daw. – dawny
kaszł. – kaszłelan
kij. – kijowski
kor. – koronny
łatycz. – łatyczowski
lit. – litewski
lw. – lwowski
łac. – łaciński
nieust. – nieustalony

owr. – owrucki
ówcz. – ówczesny
pod. – podolski
podcz. – podczaszy
podk. – podkomorzy
podl. – podlaski
przestarz. – przestarzały
st. – starosta
stol. – stolnik
wil. – wileński
wlk. – wielki
woj. – wojewoda
żyt. – żytomierski

Stosowane znaki

[] – odczytanie niepewne

<...> – fragment tekstu nieczytelny lub uszkodzony

Bibliografia

- Bajerowa Irena (1964), *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Cybulski Marek (2001), *Formy nawiązania i zakończenia kontaktu w dawnej polszczyźnie (w XVI–XVIII wieku)*, „Prace Językoznawcze”, t. 26: *Studia historyczno-językowe*, red. Alina Kowalska, Olga Wolińska, s. 29–36.
- Cybulski Marek (2003), *Obyczaje językowe dawnych Polaków. Formuły werbalne w dobie średniopolskiej*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Cybulski Marek (2005), *Obyczaje językowe w dobie średniopolskiej*, w: *Rozprawy o historii języka polskiego*, red. Stanisław Borawski, Oficyna Wydawnicza UZ, Zielona Góra, s. 149–211.
- Cybulski Marek (2010), *Podziały społeczne i terytorialne odzwierciedlone w formułach dawnej etykiety językowej*, w: *Żywe problemy historii języka*, red. Marcin Kuźmicki, Marek Osiewicz, Wydawnictwo PTPN, Poznań, s. 99–116.
- Doroszewski Witold, red. (1958–1969), *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa (przedruk elektroniczny, Warszawa 1997).
- Dubisz Stanisław (2004), *Kształtowanie się standardów odmian komunikacyjno-stylowych w dziejach języka polskiego*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 3–19.
- Dubisz Stanisław (2005), *Komunikacja publiczna w dziejach polszczyzny i jej retoryczne podłoże*, w: *Rozprawy o historii języka polskiego*, red. Stanisław Borawski, Oficyna Wydawnicza UZ, Zielona Góra, s. 213–251.

- Kałkowska Anna (1982), *Struktura składniowa listu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Karłowicz Jan, Kryński Adam, Niedźwiedzki Władysław, red. (1900–1927), *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, [b.w.], Warszawa, <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/publication?id=254> [dostęp: 1 grudnia 2019].
- Książek Elżbieta (2008), *Tekst epistolarny w świetle etykiety językowej*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków.
- Lancholc Teresa (1998), *List*, w: *Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze – renesans – barok*, red. Teresa Michałowska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław, s. 456–461.
- Linde Samuel Bogumił (1807–1814), *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Drukarnia Księży Pijarów, Warszawa, <https://tinyurl.com/yy33g3uo> [dostęp: 1 grudnia 2019].
- Maliszewski Kazimierz (2001), *Komunikacja społeczna w kulturze staropolskiej. Studia z dziejów kształtowania się form i treści społecznego przekazu w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Marcjanik Małgorzata (2001), *Etykieta językowa*, w: *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 281–291.
- Matuszewska Przemysława (1999), *Pod hasłem naturalności. O listowniku Stanisława Szymańskiego*, w: *taż, Gry z adresatem. Studia o poezji i epistolografii wieku oświecenia*, Wydawnictwo UWr, Wrocław, s. 121–157.
- Pawłowska Anita (2014), *Formuły werbalne polskiej etykiety językowej od połowy XVIII do lat sześćdziesiątych XIX wieku. Analiza socjolingwistyczna*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Sicińska Katarzyna (2013), *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Sicińska Katarzyna (2017a), *Formuły salutacyjne w korespondencji z terenu Kresów Południowo-Wschodnich (XVII–XVIII wiek)*, w: *Zachowanie językowe – spontaniczność i automatyzm*, red. Magdalena Hawrysz, Marzanna Użdżicka, Anna Wojciechowska, Oficyna Wydawnicza UZ, Zielona Góra (Zielonogórskie Seminaria Językoznawcze 2016), s. 225–249.
- Sicińska Katarzyna (2017b), *Formuły subskrypcji w korespondencji z terenu Kresów Południowo-Wschodnich (XVII–XVIII wiek)*, cz. 1, w: *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 7: *Literatura, historia, język*, red. Piotr Borek, Marceli Olma, Collegium Columbinum, Kraków, s. 277–298.
- Sicińska Katarzyna (2019), *Formuła wyrażania szacunku w strukturze osiemnastowiecznego listu polskiego*, „LingVaria”, nr 2 (28), s. 107–119, <https://doi.org/10.12797/LV.14.2019.28.07>.
- Skwarczyńska Stefania (2006), *Teoria listu*, na podstawie lwowskiego pierwodruku opracowali Elżbieta Feliksiak i Mariusz Leś, Wydawnictwo UwB, Białystok.

Wojtak Maria (1992), *Wybrane elementy staropolskiej etykiety językowej*, w: *Polska etykieta językowa*, red. Janusz Anusiewicz, Małgorzata Marcjanik, Wiedza o Kulturze, Wrocław (Język a Kultura, t. 6), s. 33–40.

Wojtak Maria (1999), *Staropolska etykieta językowa jako obraz relacji międzyludzkich (wybrane zagadnienia)*, w: *Przeszłość w językowym obrazie świata*, red. Anna Pajdzińska, Piotr Krzyżanowski, Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 205–216.

Katarzyna Sicińska

Faithfulness, Duty, Obedience and Other Categories of Linguistic Politeness in the Final Epistolary Formulae of the Eighteenth Century

The article is a study of politeness formulae retained in the eighteenth-century epistolography expressing certain feelings and attitudes of the sender towards the addressee, namely: good will (*z prawdziwym afektem*), faithfulness (*z należytą obserwacją*), gratefulness (*z nieskończoną rekognicją*), duty (*z niewzruszoną obligacją*), obedience (*z najgłębszą submisją*). One can treat them as one common category of etiquette because of their approximate semantic value, common pragmatic aim, very similar formal structure and the same final location in the epistolary text. The analysis was based on 305 original, handwritten and unpublished eighteenth-century letters written by several dozens of noblemen. The presented formulae appeared mainly in contacts between the representatives of the aristocracy and the nobility.

KEYWORDS: linguistic politeness; etiquette formula; epistolography; history of language; Polish language in the eighteenth century.

dr hab. Katarzyna Sicińska, prof. UŁ – Instytut Filologii Polskiej i Logopedii, Uniwersytet Łódzki, językoznawca; zainteresowania badawcze: polszczyzna południowokresowa, historia języka polskiego w XVII i XVIII wieku, język i styl dawnej epistolografii, stylistyka dawnych tekstów artystycznych, gwara w literaturze i innych tekstach kultury.

